

Наталія Вічалковська

natalia_natalia@ukr.net

Оксана Іванашко

oksanaiva@mail.ru

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Україна

РОЗВИТОК ЗДАТНОСТІ ДО АНТИЦИПАЦІЇ В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Received March, 30, 2015; Revised April, 24, 2015; Accepted May, 7, 2015

Анотація. У статті висвітлено ефективність прийомів, які активізують антиципуючу функцію уяви учнів-старшокласників на уроках української літератури, збагачують емоційний світ учня, його естетичний досвід й одночасно сприяють розвитку когнітивної сфери. Антиципація є інтелектуальною активністю, спрямованою на випереджальне відображення, моделювання майбутнього. Завдяки їй реалізується рух думки, спрямований на з'ясування невідомого. Використання в навчальному процесі переважно однотипних схем засвоєння знань призводить до недостатнього розвитку функції образу уяви й, у результаті, до формалізму знань, зниження інтересу до навчання. Постійна опора на образ, вміння працювати з образом у художній літературі надає всьому процесу засвоєння знань особистісно значущого, творчого характеру, робить засвоєні знання емоційно насиченими, активізує творчу уяву учнів. Сприятливі умови для розвитку в школярів живої сили основної функції уяви – антиципації – створюються на уроках української літератури, зокрема при сприйманні ними літературних творів. Розвиток антиципації можна цілеспрямовано вдосконалювати в умовах організованого навчання, яке передбачає оволодіння вміннями моделювати у внутрішньомисленневому просторі, пошуку розв'язку завдання. Систематичне розв'язування старшокласниками мисленневих завдань моделювального характеру з використанням ускладнених умов формує в них прогностичні вміння щодо мисленневих перетворень – провідних дій, які забезпечують антиципацію. Подальші перспективи дослідження вбачаються у вивченні психологічних особливостей розвитку антиципації в онтогенезі та пов'язаних із цим якісних змін у когнітивно-особистісній сфері учнів.

Ключові слова: антиципація, уява, образ, активізація, допитливість, розумова діяльність, пошукова діяльність.

Vichalkovska, Nataliya, Ivanashko, Oksana. Developing the Ability to Anticipation in Academic Activity

Abstract. The article highlights the effectiveness of the techniques that stimulate imagination anticipative function of high school students at the Ukrainian literature lessons. The methods can enrich the student's emotional world, his/her aesthetic experience and simultaneously contribute to his/her cognitive development. Anticipation is viewed as intellectual activity aimed at anticipatory reflection, future modeling. It helps verbalize thoughts which are aimed at clarifying unknown things. Traditional teaching methods lead to lack of imagination while the image function results in knowledge formalism, decreased interest in learning. The use of image at the classes of the Ukrainian literature gives the whole process of learning meaningfulness, creative nature. It enriches the knowledge emotionally, activates the imaginative skills of students. Anticipation can be purposefully improved during training programme, which involves mastering skills in interior thinking model space of the problem solution. Among the research prospects are a

study of psychological features of ontogenesis, anticipation associated with a qualitative change in cognitive and personality sphere of the students.

Keywords: *anticipation, imagination, activation, image, curiosity, intellectual activity, searching activity.*

Вичалковская Наталья, Иванашко Оксана. Развитие способности к антиципации в учебной деятельности

Аннотация. В статье освещается эффективность приемов, которые активизируют антиципирующую функцию воображения учеников-старшеклассников на уроках украинской литературы, обогащают эмоциональный мир ученика, его эстетический опыт и одновременно способствуют развитию когнитивной сферы. Антиципация является интеллектуальной активностью, направленной на опережающее отражение, моделирование будущего. Благодаря ей реализуется движение мысли, направленное на выяснение неизвестного. Использование в учебном процессе преимущественно однотипных схем усвоения знаний, приводит к недостаточному развитию функции образа воображения и в результате к формализации знаний, снижения интереса к учебе. Постоянная опора на образ, умение работать с образом в художественной литературе придает всему процессу усвоения знаний личностно-значимый, творческий характер. Делает усвоенные знания эмоционально насыщенными, активизирует творческое воображение учеников. Благоприятные условия для развития у учащихся живой силы основной функции воображения – антиципации – создаются на уроках украинской литературы, в частности при восприятии ими литературных произведений. Развитие антиципации можно целенаправленно совершенствовать в условиях организованного обучения, которое предполагает овладение умениями моделировать во внутримысленном пространстве, поиск решения задачи. Систематическое решение старшеклассниками мыслительных задач моделирующего характера, с использованием усложняемых условий, формирует у них прогностические умения мыслительных преобразований – ведущих действий, которые обеспечивают антиципацию. Дальнейшие перспективы исследования усматриваются в изучении психологических особенностей развития антиципации в онтогенезе и связанных с этим качественными изменениями в когнитивно-личностной сфере учеников.

Ключевые слова: *антиципация, воображение, активизация, любознательность, умственная деятельность, поисковая деятельность.*

Вступ

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується активізацією людського фактора у всіх сферах життєдіяльності. У цьому руслі важливого значення набуває вивчення антиципуючої функції уяви учнів-старшокласників на уроках української літератури, як однієї з важливих функцій і механізмів інтелекту.

Дослідження антиципації як фундаментальної властивості психіки, що проявляється на різних рівнях психічного відображення, сприяло виокремленню відповідного напряму психологічних досліджень (Т. Ф. Базилевич, І. Г. Батраченко, Б. Ф. Ломов, Є. М. Сурков). Розуміння антиципації як універсального складника будь-якої діяльності вивело дослідників і на вивчення антиципації в структурі мисленнєвої діяльності, де вона набуває найсуттєвішого значення (А. В. Брушлінський, Л. Л. Гурова, О. К. Тихомиров, Б. М. Теплов).

Антиципація є інтелектуальною активністю, спрямованою на випереджальне відображення «моделювання» майбутнього. Завдяки їй

реалізується рух думки, спрямований на з'ясування невідомого. Найбільш сприятливим періодом для вдосконалення прогностичних можливостей мислення учнів вважають старший шкільний вік як сенситивний період для розвитку всіх вищих психічних функцій, зокрема й уяви (Л. С. Виготський, І. С. Кон, М. С. Лейтес, С. Д. Максименко, Ж. Піаже, М. Л. Смульсон).

Л. І. Новикова зазначає: здатність до передбачення подій надає уяві емоційно-напруженого характеру, що служить своєрідним енергетичним балансом, внутрішнім імпульсом подальшого розвитку; направляє, організовує й стимулює її роботу. Аналізуючи природу антиципації, С. Л. Рубінштейн кваліфікує її як своєрідну, але органічну ланку, що охоплює те, що їй передує, за нею слідує. Тобто передбачення є продуктом аналізу, результатом взаємодії складних процесів, що проходять на рівних рівнях.

Розглядаючи антиципацію як предмет міждисциплінарного дослідження, можна виокремити такі напрями: наукові дослідження та технології антиципації; квазінаукові тлумачення й антиципаційні технології; художнє осягнення антиципації та художні технології антиципування.

Наукові дослідження й технології антиципації можна розділити на загальнонаукові та спеціальнонаукові (галузевонаукові). До перших належить філософія передбачення (Batrachenko 1996) та прогностика (Batrachenko 1996), (Lomov 1985), (Lomov 1990), до другого – такі різновиди наукового прогнозування як політичне (Lomov 1985), соціальне (Batrachenko 1996), економічне (Lomov 1985), науково-технічне (Batrachenko 1996), педагогічне (Lomov 1990), психологічне прогнозування – психопргностика (Batrachenko 1996).

Антиципація людини як складний багаторівневий феномен уключає процеси різного характеру й здійснює типологію вищих форм антиципації людини (Batrachenko 1996). У ході культурно-історичного становлення вищих форм людського передбачення, доводить І. Г. Батраченко (Batrachenko 1996), більш-менш чітко вимальовується кілька ліній та етапів їх розвитку. Ці лінії та етапи можна розрізнити залежно від того, який світоглядний принцип покладено в основу орієнтації процесу антиципування.

Один із найбільш прадавніх принципів передбачення полягає в припущенні, що майбутнє можна сприймати безпосередньо, подібно до того, як сприймається теперішнє. Для цього треба мати або унікальну властивість, або ж уміти привести себе в особливий стан, в якому стає можливим яснобачення через час і простір. Не намагаючись безпосередньо заглянути через завісу часу, а свої зусилля спрямувати на те, щоб у сучасних подіях розпізнати провісники майбутнього, – ось на чому ґрунтується інший принцип антиципування.

Особливий тип організації процесів антиципації виник і встановився з появою та розквітом релігій. Це феномен пророцтва, суть якого полягає в тому, що, прогнозуючи пізнання майбутнього, людина звертається до надприродних істот, Бога, яким, на її, думку, майбутнє повністю відоме. Цей підхід можна назвати теологічним або, ще точніше, теодіалогічним.

Останній тип вищих форм антиципації назвемо науково-прогностичним, біологічним. У його основі лежить орієнтація на вияв та використання об'єктивних закономірностей для передбачення подій, опора на науковий стиль мислення.

Разом з історією науки початки цього типу антиципації теж сягають у глибину віків, але більш-менш значного поширення серед людей він набув лише в останні століття й тому може вважатися найбільш молодим.

Отже, розвиток вищих форм антиципації людини має багаторічний та багатоетапний характер. Залежно від домінування вищезгаданих ліній розвитку антиципування можна виокремити пралогічну, теологічну й логічну фази розвитку людської антиципації.

Цікаво, що живе та конкретне (тобто образне) бачення світу органічно властиве дітям. Вони внаслідок живої безпосередності свого погляду, свіжості сприймання виявляються у відомому смислі готовими художниками. Дитяча психіка – особливий складний світ і поводитися з ним потрібно надзвичайно обережно. Легко завдати шкоди, виховати відразу до будь-якого знання, якщо навчати дитину сухо, традиційно, без яскравого емоційного забарвлення. Особливо це стосується молодшого й середнього школяра. Тут ще не можна повністю спиратися на логічне мислення, автоматичну пам'ять, що так добре розвинені в дорослої людини. Необхідний комплексний підхід до розвитку всіх важливих психічних процесів. Особливу увагу, на нашу думку, слід приділяти розвитку уяви. Для цього вчитель повинен володіти всім комплексом знань щодо особливостей і якісних характеристик такого складного психічного процесу, як уява.

Актуальність цього питання зумовлюється вимогами нових програм із навчання, які ставлять перед школою завдання максимально розвивати пізнавальні здібності учнів, зокрема творчу уяву, оскільки вона, будучи необхідною умовою виховання пізнавальної активності дітей, прискорює процес пізнання і є рушійною силою для пробудження й розвитку розумової самостійності учнів. Уява виховує інтерес до навчальних предметів, допомагає дітям «схоплювати» складні комплекси подій, які переплітаються, бачити їх як єдине ціле, уявити те, що ними безпосередньо не сприймалося, створювати образи нових ситуацій. Образи уяви – та основа, спираючись на яку, за відсутності реальних предметів або їх наочних зображень, через слово вчителя чи опис у навчальній літературі учнів можуть свідомо та міцно засвоювати той матеріал, який неможливо наочно подати. Образи уяви служать передумовою й засобом, яким користується педагог, щоб зробити навчання та виховання ефективним, домогтися свідомого й міцного засвоєння школярами навчального матеріалу.

У загальній проблемі розвитку уяви в учнів досліджувалися питання формування складного образу, сприятливого для повноцінного малювання за уявленням (Е. І. Ігнат'єва), відтворення образів учнями під час словесного опису невідомих їм предметів (А. Я. Дудецький і Д. Д. Алхімов), у процесі запам'ятовування (Ю. А. Самарін, А. А. Смірнов, А. С. Новомейський), при вивченні математики, креслення, географії (Н. Ф. Четверухін), у вивченні

літератури (О. І. Нікіфорова, О. І. Липкіна, Т. В. Косма). Піддавались експериментальному вивченню індивідуальні особливості конструктивно-технічної уяви в молодих учнів (Л. К. Балацька).

Педагогічний досвід свідчить про недооцінку ролі уяви-антиципації в навчальній роботі. Далеко не всі вчителі володіють прийомами, які дають змогу успішно розв'язувати цю життєво важливу проблему. Ось чому наукова розробка проблеми розвитку уяви-антиципації одне з важливих завдань психології. Особливо великого значення набуває експериментальне дослідження шляхів і способів керівництва розвитком уяви-антиципації школярів у процесі навчання й застосування експериментальних досліджень у практиці школи.

Методи дослідження

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс взаємодоповнюючих методів і методичних прийомів: аналіз та узагальнення літератури з проблем образного мислення, основної функції образу уяви – антиципації, різні стимули: заголовок, окремі одиниці архітектурної структури тексту, виконання вправ для розвитку антиципації з опорою на художній текст з української літератури, констатуючий та навчальний експеримент.

Мета дослідження полягала в тому, щоб за допомогою різних стимулів виявити й розвинути в учнів здатність до антиципації, допомогти їм поставити перед своїм внутрішнім зором те, чого не було, а можливо, й не буде ніколи, оскільки це в принципі неможливе, щоб саме за допомогою антиципації ми змогли почути або побачити вираження людських мрій, допомогли б людині вийти за межу вже відомого та надихнути на нові пошуки.

Процедура дослідження

На першому етапі нашого дослідження (розвитку антиципації з опорою на художній текст в українській літературі) використано програмові, а також позапрограмні тексти для старшокласників.

Підбір художніх текстів поезії в нашому дослідженні не випадковий. На прикладі сухого інформативного тексту важко розвивати живу, яскраву уяву. Образи в підібраних нами текстах поезії більше здатні викликати асоціативні зв'язки в уяві учня, зі свого боку, виникненню таких образів сприяли й запропоновані нами вправи. Адже поезія – це завжди політ фантазії, і саме завдяки їй поетичний світ може відкритися перед школярем, невтомним фантазером й артистом. Розширити обрії фантазії аж до образного світобачення – ось головне завдання справжньої поезії й нас, психологів. Яскравий художній образ створюється за використання схожості між двома далекими одне від одного поняттями. Наприклад, співвідношення однієї квітки з іншою може слугувати для її опису, але образності не створює. Зіставлення квітки із сонцем, рушника – із долею, сивини і старого полотна із прожитим життям наведено в прикладі: *Мені війнула в очі сивина, та я нічого не беру в дорогу лиш згорточок старого полотна і вишите моє життя на ньому. Д. Павличко.*

Різні мовно-виражальні форми – сивина, старе полотно, відтворюють асоціації з прожитими роками, пройденими дорогами. Із прикладу видно, що більшу експресивність має образ, який виникає в результаті несподіваного поєднання далеких понять. Такий образ називають асоціативним. Асоціативність образу лежить в основі будь-якого художнього образу, це натяк, який повинен бути вловлений читачем і вимагає напруженої читацької уяви. Саме асоціативні зв'язки, нерідко їх низка, надають образу оригінальної авторської неповторності. Асоціативні зв'язки можуть бути емоційно-психологічними, предметно-смысловими й культурно-смысловими. Останні виникають, коли автор звертається до реалій, наділених стійким, семантичним (значення слів) ореолом. Ці зв'язки можна легко простежити на прикладі метафори своєрідного прихованого порівняння, де різноманітні ознаки предмета і його властивості представлені в новому, цілісному вигляді, у цілісній єдності художнього образу. Наприклад, за допомогою порівняння, метафори, зорових асоціацій розкривається містке поняття рушника, що стоїть у синонімічному ряду рушник – доля – життя.

У художньому тексті художній образ виконує різноманітні функції. Вони складні й багатопланові. Виділяють такі функції образу уяви: антиципуючу (передбачає, коректує форми людської життєдіяльності), моделюючу (створює наочні моделі), символічну (використовує символи), пізнавальну, евристичну, естетичну та ін.

У подальшому предметом наших досліджень буде антиципуюча функція образу уяви, оскільки ми вважаємо її однією з важливих у вивченні художнього тексту в українській літературі.

Обговорення результатів

Розвиток здатності до антиципації досліджуваних відбувався за допомогою організації навчання мисленнєвого моделювання результату розв'язання завдань різних типів. Теоретичним підґрунтям розробки змісту програми виступило положення про створення прогностичних моделей у процесі мислення (Brushlinsky 1979).

Аналіз результатів контрольного зрізу показав збільшення відсотка результативності прогнозів в експериментальних групах, порівняно з відповідними результатами констатувального етапу дослідження (у десятикласників – із 17,9 % до 32,2 %; в одинадцятикласників – з 18,3 % до 32,5 %). У контрольних групах зафіксовано статистично не значуще підвищення показників, яке можна пояснити віковими змінами на кінець навчального року, порівняно з його початком. Окрім того, аналіз результатів засвідчив достатню ефективність розробленої та впровадженої в практику роботи базових шкіл системи занять, спрямованих на розвиток антиципації. Свідчення цього – зростання в 1,8 раза кількості досліджуваних із формулюванням безпомилкових прогнозів як продуктів антиципації. Розподіл досліджуваних за показниками розвитку антиципації на початку й наприкінці формульовального експерименту продемонстрував позитивні зміни, які спостерігаємо, порівнюючи результати. Це засвідчує, що запропонована

система занять і використані методи експериментального впливу адекватні завданням активізації процесу розвитку антиципації.

Отже, підтвердилося гіпотетичне передбачення можливості цілеспрямованого вдосконалення антиципації старшокласників в умовах навчальної діяльності учнів створювати модель розв'язання завдання в мисленнєвому просторі.

Антиципація – інтегративний багатфункціональний процес, тобто такий, що поєднує в собі пам'ять, сприймання. Розглядаючи антиципацію в когнітивному аспекті, відзначаємо такі її функції: конструювання моделі майбутнього; її локалізацію, тобто віднесення до певних, просторово-часових координат; верифікацію – приписування певної ймовірності здійснення. Отже, антиципація має універсальне значення для регуляції будь-якого виду людської активності, у тому числі спілкування, що підкреслювалося багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Саме антиципація, як зазначають В. Ф. Ломов і Є. М. Сурков, забезпечує формування мети, планування й програмування поведінки та діяльності, вона включається в процеси прийняття рішень, поточного контролю й комунікативні акти.

Оскільки в нашому дослідженні використано художній текст як опору для розвитку антиципуючої функції образу уяви, то потрібно викласти деякі теоретичні положення щодо поняття «текст». Згідно із сучасними уявленнями (О. О. Леонт'єв), текст – це феномен реальної дійсності, побудований за допомогою елементів системи мови.

Термінологічна проблема ускладнюється тим, що одне й те саме поняття «текст» охоплює різні об'єкти: текст як продукт природної мови – первинна моделююча система та текст як витвір художньої творчості – вторинна моделююча система. Оскільки в нашому дослідженні використано художній текст як опору для антиципації, то зауважимо, що його специфіка – в образності.

Дослідження проблеми формування й розвитку антиципації образу уяви важливе не лише для теоретичної розробки проблеми, а й таких досліджень гостро потребує практика навчання й виховання учнів.

Висновки

Проведене дослідження антиципуючої функції образу уяви з опорою на художній текст дає підставу сформулювати такі висновки.

Використання в навчальному процесі переважно однотипних схем засвоєння знань призводить до недостатнього розвитку функції образу уяви й, у результаті, до формалізму знань, зниження інтересу до навчання. Постійна опора на образ, уміння працювати з ним у художній літературі надає процесу засвоєння знань особистісно значущого, творчого характеру, робить засвоєні знання емоційно насиченими, активізує творчу уяву учнів. Сприятливі умови для розвитку в школярів живої сили основної функції уяви-антиципації створюються на уроках української літератури, зокрема при сприйманні ними літературних творів. Художній твір дає можливість учням уявити картину,

змальовану автором та осягати її немеркнучу художність. При цьому важливі прийоми розвитку й формування антиципації.

Як засвідчив експеримент, дуже ефективними прийомами, які активізують антиципуючу функцію уяви учнів, є прогнозування подій, зображених письменником у творі. Використання вправ, що вимагають від школяра творчості в роботі над художнім текстом, дає змогу не тільки розвивати антиципацію, а й збагачувати емоційний світ учня, його естетичний досвід та одночасно сприяє розвитку мислення, уваги, пам'яті. У процесі дослідження з'ясовано, що чим яскравіший художній образ, чим більше зв'язків і відносин включено в зміст образу, тим яскравіший образ уяви, тим більше можливостей для використання в навчально-виховному процесі, тим глибше засвоюється матеріал з української літератури.

Виявлені в дослідженні факти показують, що ті труднощі в розвитку антиципації, із якими стикаються школярі, успішно переборюються, якщо користуватися завданнями й прийомами нашої методики. Ці дослідження свідчать, що весь цей процес розвитку основної функції уяви-антиципації залежить від загального розумового розвитку, інтелектуальної активності, наявності інтересів, навичок і вмінь, а також від загальної дисциплінованості, організованості, почуття відповідальності. Якщо учень має позитивне ставлення, інтерес і схильність до вивчення української літератури, незважаючи на загальну успішність, якщо він цілеспрямований, наполегливий, організований, зосереджений, отримує задоволення від роботи на уроках української літератури, відчуває радість творчості, то такий школяр ідеальний об'єкт навчання для вчителів і психологів.

Проведення наших занять викликало низку труднощів, зумовлених як ступенем оволодіння учнями художніми засобами, так і їхнім ставленням до цього виду навчального матеріалу. Створюючи образи до спеціального навчання, школярі не могли збагнути цілісну картину з багатством її деталей. Цим пояснюється й схематизм у відтворенні образу. Усуненню цих труднощів сприяло спеціальне навчання. Уявляючи описувану картину, учні зверталися до особистого досвіду, але не просто поповнювали у своїй свідомості ті або інші образи, а зіставляли їх, перебудовували, синтезували відповідно до умов.

Отже, наше дослідження підтвердило ефективність використання прийомів, які активізують антиципуючу функцію уяви учнів-старшокласників на уроках української літератури, розширюючи їх емоційно насичений естетичний досвід та розвиваючи когнітивну сферу.

Список літератури

References

1. Batrachenko, I. (1996). *Vstup do Psykholohiyi Antytsypatsiyi [Introduction to psychology of anticipation]*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk State University.
2. Batrachenko, I. (1996). *Psykhohohiya rozvytku antytsypatsiyi liudyny [Psychology of human anticipation development]*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk State University
3. Brushlinsky, V. (1979). *Myshleniye i Prognozirovaniye [Thinking and Prognostication]*. Moscow: Mysl, 1979.

4. Lomov, B. (1985). *Teoreticheskiye i Metodologicheskiye Problemy Psikhologii [Theoretical and Methodological Issues of Psychology]*. Moscow: Nauka.
5. Lomov, B. (1990). Pamiat i antitsipatsiya [Memory and anticipation]. In: *Issledovaniya Pamiati*. (pp. 45–53). N. Korzh (ed.). Moscow: Nauka.
6. Lomov, B., Surkov, E. (1980). *Antitsipatsiya v Strukture Deyatelnosti [Anticipation in Activity Structure]*. Moscow: Nauka.